

Миладин М. Шеварлић*

Србија деценију после распада

Прилог за трактат о драми српског села и пољопривреде

*Село је пре двадесетак миленијума било извориште, а данас је једино
уточиште за нормалан, природи човека примеренији живот!*

Увод

Село је полигон сталних и драматичних демографских, административнотериторијалних, организационо- економских, социјалних, еколошких и других промена.

Демографски слом српског села и драма нежењених сеоских момака

Демографске промене у ванградским (мешовитим и сеоским насељима) у Србији (без података за Косово и Метохију) указују на три значајна процеса: деаграризацију, депопулацију и сенилизацију. Деаграризацију илуструје смањење учешћа пољопривредног у укупном становништву – са преко 70% у 1948. на 18,0% (Централна Србија) односно 13,7% (Војводина) у 1991. години. Депопулацију ванградских насеља потврђује смањење броја становника са 4.734.698 лица у 1948. на 3.272.105 лица у 2002. години односно за 1.462.593 лица или за 30,9%.

У истом периоду учешће становништва сеоских и мешовитих насеља смањено је са 81,7% на 43,6% укупног становништва у Србији. Сенилизацију становништва у ванградским насељима истовремено потврђује и апсолутни (са 424.268 лица у 1948. на 828.704 лица у 2002. години односно за 404.436 лица или за 51,2%) и релативни пораст становника који припадају старосним групама 60 и више година - са 9,0% на 25,3% укупног броја становника у мешовитим и сеоским насељима Србије.

Узроци миграција који су утицали на депопулацију и сенилизацију сеоског становништва у Србији су бројни, али се као најзначајнији истичу:

- задржавање значајног броја припадника народноослободилачке војске (коју је тада доминантно чинило становништво из сеоских подручја) у продуженом војном року ради чишћења терена од преосталих квислиншких јединица непосредно после Другог светског рата;
- ангажовање изузетно великог броја сеоске омладине у тзв. фронтонским радним бригаама, која је у вишемесечним радним акцијама бесплатно обнављала ратом опустошену земљу и градила основне инфраструктурне објекте у саобраћају, електропривреди, индустрији... а затим – на курсевима приучена
- остајала као полуквалификована радна снага у индустрији и градовима;
- трансфер великих контингената највиталнијег сеоског становништва, најпре из пољопривреде у индустрију (деаграризација због индустријализације), а затим и из села у градове (дерурализација због урбанизације);
- доминантно запошљавање сеоске омладине после завршеног школовања у градовима, због одсуства политике равномерног регионалног и посебно руралног развоја у Србији
- за разлику нпр. од модела регионалног развоја Словеније;
- егзодус млађег сеоског становништва на тзв. привремени рад у иностранство (економска емиграција) у периоду после 1970-тих;

- перманентно напуштање пољопривреде као јединог или доминантног извора прихода сеоског становништва (гранске миграције) – због неадекватне аграрне, наследне и социјалне политике;
- бег по сваку цену сеоских девојака из кондура и штала у ципеле са штиклама и на варошку калдрму, чиме је поремећена полна структура млађих група сеоског становништва и њихова репродукција;
- емиграција млађег и школованог сеоског становништва у иностранство у време дезинтеграције СФРЈ, грађанских ратова у окружењу и агресије НАТО-а.

Епилог таквих демографских промена најбоље илуструје претварање сеоских насеља са малим бројем становника у географске топониме без стално настањених становника. Уобичајено је схватање да је та појава карактеристична за планинска (нпр. село Вукојевац у општини Куршумлија) и пригранична подручја (као што се између последња два пописа десило нпр. са селом Татрасница у општини Књажевац), али нас резултати већ застарелог Пописа '91 злослутно упозоравају да је демографска девастација постала стварност у селима и на подручју Београда – што је случај са селом Сакуља у општини Лазаревац, које је 1986. године демографски дислоцирано и са аспекта пољопривреде ресурсно девастирано због проширења површинских копова за експлоатацију угља.

А колико је тек села без пољопривредника (?), као што је случај нпр. са четири села у општини Црна Трава у којима нема ниједног активног пољопривредника: Павличина са 35 домаћинстава, Рајчетине са 20 домаћинстава, Састав Река са 16 домаћинстава и Рупље са 4 домаћинства – која нису ни тзв. приградска насеља нити су без ресурса за пољопривредну производњу.

Демографске промене на селу условљавају и вишеструке негативне последице код укупно 963.378 домаћинстава која су, према већ застарелим подацима Пописа '91 и у недостатку још увек необрађених података из Пописа 2002, поседовала индивидуално пољопривредно газдинство на подручју Централне Србије и Војводине.

Те промене се могу сагледати и кроз неколико илустративних показатеља, као што су:

- практично већ угасла огњишта на 16,4% или 157.783 газдинстава без активних чланова (без укућана или без укућана млађих од 65 година);
- 49,5% или 476.830 газдинстава без пољопривредника
- на којима је пољопривреда само допунска или споредна делатност;
- огњишта која гасну на 20,3% или 195.338 газдинстава где су живели чланови (углавном заборављени) старији од 60 година
- чије су поседе до данас наследници углавном већ распарчали, распродали, запустили или напустили;
- гастарбајтерских 11,7% или 112.949 газдинстава са којих је један или више чланова привремено радило у иностранству;
- само 26,5% или 255.444 чистих пољопривредних газдинстава;
- чак 27% или 260.209 газдинстава са поседом мањим од 1 ха – што се и у нашим условима аграрног привређивања може сматрати окућницом или рекреативним имањем;
- свега 4,6% или 44.387 газдинстава већих од 10 ха која би, уз модернизацију технике и технологије производње и одговарајуће производно организовање, могла да буду потенцијално конкурентна фармерима у аграрно мање развијеним земљама Европске уније (Грчка, Португал);
- и, као видљиви врх леденог брега, драма око 160 хиљада нежењених сеоских момака старијих

од 35 година, који су демотивисани и за сопствену егзистенцију а камоли за унапређење својих газдинстава и домаћинстава

– што значи да ће само по овом основу свако шесто газдинство уместо угледних фарми у наредној генерацији постати угасла огњишта. Деценијском социјалистичком аграрном политиком пољопривреда није третирана као наша могућа привредно развојна шанса – изузев у промотивним политикантским наступима – већ искључиво као снабдевач храном и чувар социјалног мира радничке класе, а пољопривредници су повремено били принуђени да своје производе предају испод цене коштања, често у немогућности да их уопште наплате а редовно са прекорачењем рока исплате – због чега су економски девастирани до нивоа да не могу обезбедити ни тзв. просту репродукцију производње на сопственим газдинствима. То најбоље илуструју подаци о старости пољопривредне механизације (око 15 година) – која је по свим економским параметрима одавно већ требала да буде продата у старо гвожђе и рециклирана као секундарна сировина.

Уместо громогласно обећаване светлије будућности, чак и у трећој години после октобарске демократске револуције 2000-те, сведоци смо делимично оправдане критике и углавном самооправдавајућег критизерства свега из бившег пропалог режима и (домановићевског) транзицијског лутања у тражењу (још увек непронађеног!?) новог модела аграрног развоја Србије – ређе уз самовољни избор због незнања наших самопрокламованих експерата без дана радног искуства оспособљаваних у ходу на бројним брзосвршавајућим донаторским едукативним њорксхоп-овима или чешће (пренебегављујући нашу народну изреку У се и у своје кљусе!) ангажовањем бројних донаторски наметнутих и (за наше услове) изузетно добро плаћених иностраних експерата – којима је потребно подуже времена да би се упознали само са елементарним (непоузданим) статистичким подацима о нашој пољопривреди и селу. У контексту тога, посебно је индикативно да је, примера ради, у Аграрном буџету резервисана сума од свега 50 милиона динара (око 830 хиљада евра!!!) само на име партиципације у трошковима израде Стратегије аграрног развоја Србије. Не упуштајући се у процену колики је преостали, вероватно значајно већи, део средстава из донација резервисан за ту намену, може се констатовати да само средства резервисана као наша партиципација значајно превазилазе суму трошкова израде свих савезних и републичких стратегија аграрног развоја коју је домаћа памет радила у периоду после Другог светског рата.

Предизборна еуфорична надања и транзициона фрустрирајућа разочарења наследника бивших власника земљишта

Србију у последњој деценији XX века и првим годинама новог миленијума карактеришу покушаји да се разреши својинско питање односно да се изврши денационализација дела државног власништва конституисаног по основу прописа о одузимању имовине народних непријатеља, буржуја и кулака у почетном периоду владавине револуционалног пролетаријата и да се демонтира друштвена својина као основа социјалистичког друштвено-економског система а тај несвојински концепт свачијег и ничијег власништва усагласи са привредним системима западних капиталистичких земаља које карактерише култ приватне својине. У том контексту, наследници бивших сељака (данашњи малобројни такође сељаци и далеко бројнији урбани и рурални житељи неаграрног занимања) преживели су еуфорично надање у предизборне слогане типа: Србија се сагињати неће, Што јес јес, Поштено, Ко сме да вас погледа у очи, Ево рука, Србија на Западу, ... Очекујући да ће сва предизборна обећања о повраћању имовинских права по основу денационализације или барем она која се односе на непокретна добра у де факто непромењем физичком стању (што је неспорно за највећи део одузетог или обавезно откупљеног земљишта) бити регулисана пре стављања приватизације на пиједестал нашег то бе ор нот то бе или да ће нпр. земљиште које је предмет денационализације бити изузето из процеса актуелне

приватизације – наследници бивших власника земљишта доживели су транзиционо фрустрирајуће разочарење. Тако је испало, иако то засигурно нису желели ни потенцијални наследници земљишта нити политички победници у октобарској Игри сенки названој Догодио се народ, да је трогодишњи завршни рачун новог демократског режима лошији од (изнуђеног) Биланса 1991-ве бившег ненародног аутократског режима.

Очигледно је да су припадници новог демократског режима били добри познаваоци психологије нашег бирачког тела, коју је књижевник Тихомир Нешић концизно дефинисао у само једној реченици: “Предратно или послератно време је, истини за вољу, најбоље време за нашега човека, који ни на шта није дрчан као на хвалу, а ништа тако лако не гута као лепу реч и обећања.”

А пропос истини за вољу, стари недемократски режим имао је правно једноставнији и политички релативно лакш и посао, јер је реализацијом тзв. Закона о враћању земље сељацима наследницима вратио око 150 хиљада хектара земљишта по само два основа:

– први, одузетог по судским пресудама због неизмиривања квота обавезног откупа пољопривредних производа прописаних од стране народних одбора у периоду непосредно после Другог светског рата, због чега су десетине хиљада сеоских домаћина алиас социјалистичких кулака – како то сликовито Младен Марков описује у свом првом роману номинованом за НИН-ову награду (Истеривање бога) – од стране другова у кожним мантилима били преваспитавани читавим арсеналом идеолошких мера у дијапазону од јавног омаловаж авања спровођењем противника свесног сеоског пролетаријата сеоским сокацима и шоровима са оптужујућим или покајничким слоганима исписаним на таблама окаченим на њихове груди и леђа, преко чупања бркова током саслушања у канцеларијама иследника, затим вишенедељног боравка у апсу или бубарама до импровизовања претече данашњих јумпинг-а у глуво доба ноћи са сеоских црквених звоника, док су хиљаде тежих и опаснијих прекршилаца добијали вишегодишње преваспитавање у робијашници Забела код Пожаревца;

– други, тзв. обавезно откупљеног вишка обрадивог земљишта изнад максимума (по правилу) од 10 хектара одређеног Законом о ПЗФ-у (1953)², којим је сеоским домаћинима (ради онемогућ авања експлоатације сеоске сиротиње и антисоцијалистичког капиталисања на приватном сектору пољопривреде) смањен земљишни максимум од 20-25 ха обрадивог односно 45 ха укупног земљишта, који је био прописан Законом о аграрној реформи и колонизацији (1945).

Будући да се реприватизација земљишта по оба наведена основа спроводила на терет друштвене својине а у корист приватних лица, доношење тзв. Закона о враћању земље сељацима било је само питање политичке воље тадашње СПС коалиције као парламентарне већине у Скупштини Србије – додуше изнуђене иницијативом и прокламованим истоветним предизборним обећањем тадашње највеће опозиционе СПО странке у Србији. Међутим, реприватизација земљишта национализованог по основу Закона о аграрној реформи из 1945. године, правно је много сложеније, политички осетљивије и практично теже спровести.

То земљиште је унето у Земљишни фонд аграрне реформе по основу конфискације од: – припадника немачке и других националних мањина који су углавном емигрирали са наше територије непосредно пред крај рата, – домицилних власника проглашених народним непријатељима, – приватно-правних лица (банака, предузећа а...), – верских институција (црква, манастира...), – домицилних велепоседника, – неземљорадничких домаћинстава изнад законом дозвољеног земљишног максимума (до 3 ха обрадиве или до 5 ха укупне површине), и – земљорадничких домаћинстава изнад законом дозвољеног земљишног максимума (20-25 ха обрадиве или до 45 ха укупне површине). Данас, пак, приликом евентуалне реприватизације земљишта конфискованог Прилог за трактат о драми српског села и пољопривреде 31 2 Закон о пољопривредном земљишном фонду општенородне имовине и додељивању земље

пољопривредним организацијама. ваног по основу аграрне реформе појављује се сукоб интереса на три релације: – између иностраних наследника бивших власника и наше државе, што условљава и могуће међународне импликације; – између домицилних наследника бивших власника и наших пољопривредних организација које располажу тим земљиштем – што би се могло решити на више међусобно задовољавајућ их начина (враћањем земљиш та, давањем статуса акционара сразмерно процењеној вредности тог земљишта, откупом земљишта од потенцијалних наследника...); – између домицилних наследника и приватних лица која су то земљиште добила као аграрни интересенти наделивањем из земљишног фонда аграрне реформе и већ га поседују у државини преко 20 година (а многи су по истеку забране промета то земљиште и продали) – што је најслож еније правно и практично нереш иво питање, које би се најједноставније могло регулисати накнадом из фонда у који се за намену постприватизационих накнада уплаћује део средстава по основу тендерских и аукцијских приватизација.

Међутим, без обзира на сву сложеност овог транзиционог питања, сасвим је извесно да земљиште које је по било којем основу одузето од бивших власника а сада се налази у друштвеном / државном сектору својине НЕ ТРЕБА да буде предмет приватизације, већ га треба издвојити и резервисати као нераспоређ ено до коначног регулисања питања реституције приватне својине. У тражењу уточишта за стотине хиљада радника проглашених технолошким вишком (из фирми са превазиђеном технологијом које се ликвидирају по основу стечајног поступка или реструктурирају у поступку тендерске и аукцијске приватизације) и превенције од њиховог евентуалног социјалног бунта на асвалту, често се некритички нуде спасоносна решења у форми малих агробусинес програма – који објективно појединачно неорганизовани не могу бити наша конкурентска предност ни на тржишту афричких а камоли европских земаља. На другој страни, истовремено, одвија се по други пут на овим просторима (а не закаснили, како то слабији познаваоци привредне историје погрешно казују) процес капиталистичке првобитне акумулације – којег, за разлику од зеленашког капитала описаног у Глишићевој Глави шећера, значајно убрзава својеврсна симбиоза прања енормног капитала зарађеног у мутним пословима током међународних санкција и ратова у протеклој деценији националне голготе и политичких лидера са нескривеном моралном мимикријом или њихових саветника, кумова и пајтоса са демонстрација против оног режима – која наша на свашта оуглала јавност повремено сазнаје захваљујући препуцавању супарничких табора у јагми над остатком лешине од нашег националног богатства. Међутим, за разлику од радника проглашених технолошким вишком – који за банкарски кредит до хиљаду евра треба да дају и кућу под хипотеку, та нова политичко-привредна елита најпре је јуришала на профитабилније фирме из прехранбене индустрије, а сада су им ин велики и уређени земљишни комплекси пољопривредних комбината које преузимају за своје латифундије и феуде – знајући да само та велика и тако уређена пољопривредна газдинства могу бити конкурентна на европском аграрном тржишту.

Три етапе отимања задружне имовине Многи су, очигледно, већ заборавили да је Главни савез српских земљораднич ких задруга, са својим родоначелником Михаилом Аврамовићем, још далеке 1985. године у Лондону био један од дванест оснивача Међународног задружног савеза – по чијим начелима, свуда у свету признатим и поштованим, задружна имовина не може бити преведена у друге облике својине!!! Међутим, задружна својина у нашој земљи узурпирана је у три досадашње етапе:

– прва, подржављењем у периоду 1945-1953. године и каснијом одбијањем надлежних привредних судова (не по законском основу већ по директиви одозго) да задружну имовину упишу као задружну својину – иако је то Уставом загарантовани облик власништва;

– друга, одбијањем надлежних привредних судова да задружну имовину уписану као друштвена својина а стечену радом задругара и пословањем задруга у периоду од 1. јула 1953. до доношења

Закон о задругама из 1990. године преведу у задружну својину – што она де факто и јесте; – трећа, приватизацијом задружне имовине и природних добара од стране државе оличене у Министарству за власничку трансформацију и његове продужене руке - Агенције за приватизацију.

Тиме је имовина коју су задругари у задругама и од стране задруга основаним задружним предузећима (уљарама, кланицама, млекарама...) стицали преко СТО ГОДИНА (1884-1990) или удруживали у циљу изградње капацитета за производњу пољопривредних инпута (фабрике минералних ђубрива...) избрисана је као задружна својина и постала друштвена својина – која је сада предмет приватизације. Стога се оправдано може констатовати да је наш модел транзиције у суштини одиграо улогу глобовог коца у срцу српског задружног стогодишњака. О арсеналу модела приватизације многобројних задружних домова као централних објеката сеоске инфраструктуре и средишта свеколиког сеоског живота могло би се написати више докторских дисертација из области правних, агроекономских и политичких наука.

Због ставова политичких моћника да се не треба држати закона као пијан плота - како то у свом ламенту над задружном имовином на прошлогодишњем саветовању у Београду рече Ђорђе Бугарин, председник Задружног савеза Војводине – задружна имовина која је у форми друштвене својине од задругара отета и постала предмет приватизације у пољопривреди, само на подручју Војводине састоји се од:

- 202.683 ха пољопривредног земљишта, од чега су задруге само у периоду 1962-1968. године купиле 192.500 ха, – бројних капацитета за прераду пољопривредних производа: 10 кланица, 6 млекара, 19 млинова, 2 фабрике тестенина, 8 фабрика за прераду воћа и поврћа, 11 мешаона сточне хране, 4 куделаре, ...
- 17 грађевинских погона са припадајућом опремом,
- 27 трговачких погона са припадајућим објектима и опремом,
- велики број грла стоке, огромна основна и новчана средства,... Прилог за трактат о драми српског села и пољопривреде 33 Мало ли је од задружне имовине сиротињским знојем и сељачком муком деценијама стицаном, а политичким декретом у трену одузето и кроз транзицију приватизовано или је сада у поступку приватизације. Будући да обавеза враћања задружне имовине стечене радом и пословањем задруга и задругара после 1. јула 1953. године није реализована по Закону о задругама из 1990-те, такво опредељење поновљено је и у одредбама Закона о задругама из 1996. године, с тим што је овим потоњим законом утврђена и обавеза издавања акција или удела без накнаде на име новца који су задруге и задругари обезбедили за проширење и изградњу капацитета у прехранбеној и другим за пољопривреду значајним гранама индустрије – а по основу бројних тзв. друштвених договора, самоуправних споразума, ... из периода када је примењиван Закон о удруженом раду (после 1976. године). Мада донета са закашњењем, законска решења су била праведна али, на жалост, задругара и задруга, у пракси нису спроведена!?

У Војводини је враћено у задружну својину тек неких 60-так хиљада хектара или мање од трећине узурпираног задружног земљишта. Али зато није враћен задругама ниједан објекат прерађивачке или друге гране индустрије, нити су задругама и задругарима дате бесплатне акције по основу задружних средстава уложених у изградњу и опремање или у реконструкцију тих објеката. Може се несумњиво закључити да је извршна власт опструирала остваривање права задругара и задруга по наведеним законима. Очигледна је намера друштвених пољопривредних предузећа а и државе да задружну имовину продају – често у бесцење (за 1 или пар евра) – иако ни директори предузећа а ни држава нису власници те задружне имовине.

Нажалост, не помажу ни бројни вишегодишњи судски спорови који су задруге покренуле у протеклом периоду, а без изгледа да буду окончани у догледној будућности или барем пре продаје предметне задружне имовине. Уколико се, пак, наслути по задругаре повољан судски епилог, противничка страна одмах реализује резервну солуцију: буразерским аранжманима дотадаш ње пољопривредно предузеће се преко ноћи доводи до ликвидације, а његову имовину ради подмиривања тзв. ненаплаћених обавеза преузимају до тада непрепознатљиви повериоци!?

Извршиоци приватизације по сваку цену не фермају ни одредбу Закона о приватизацији из 2001. године по којој предмет приватизације не могу бити природна богатства и добра у општој употреби, као добра од општег интереса, ни Уставна одредба да страни држављани не могу у својину стицати наша природна добра.

Уместо закључка:

Очекивање задружног лидера Ставити тачку на пљачку задружне имовине није лако али је Поштено!, јер ће тек тада задругарима и задругама моћи да се јави онај Ко увек сме да вас погледа у очи? и каже Ево руке! – изјави већ споменути председник Задруж ног савеза Војводине.

* Редовни професор Пољопривредног факултета Универзитета у Београду,